

UOT 902/904 (902.2)

DƏLLƏR CƏYİR KURQANLARI

Şamil N. NƏCƏFOV*

Məqalədə CQBKG (Cənubi Qafqaz boru xəttinin genişləndirilməsi layihəsi) dəhlizinin 322.700-cü km-də qeydə alınmış Dəllər Cəyir kurqanlarının arxeoloji qazıntısından bəhs olunur. Bu kurqanlar Şəmkir rayonunun Dəllər Cəyir kəndi ərazisində, Cəyir çayından təxminən 100-150 m aralıda yerləşir. Çayın sağ sahilində nisbətən hündür təpəlikdə yerləşən kurqan çölündə təxminən 10 kurqan qeydə alınmış, həmin kurqanlardan yalnız boru kəməri dəhlizinə düşən 2-si qazılaraq tədqiq edilmişdir.

Dəllər Cəyir kurqanlarının yerüstü əlaməti aydın görünən dairəvi və ortası nisbətən çökək olan daş düzümlərindən ibarətdir. Aralarında 5-6 m məsafə olmaqla yerləşmişlər.

Dəllər Cəyir kurqanlarının qazıntısı zamanı maraqlı kurqan strukturu, dəfn adətləri izlənilmiş, lakin olduqca az sayda artefaktlar əldə edilmişdir.

Kurqanların birində (1 saylı) qəbir kamerası qeydə alınmış, kamerada insan sümükləri aşkar edilmişdir. Digər kurqanın 3 qat daş örtüyü olsa da qəbir kamerası olmamış və bu kurqan kenotaf qəbirlər tipinə aid edilir.

Dəllər Cəyir kurqanlarının strukturu, dəfn adəti və aşkar olunmuş azsaylı qab fragmentlərinin formalarının ilkin təhlili bu kurqanları Orta Tunc dövründən Son Tunc dövrünə keçid mərhələsinə, daha dəqiq desək e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Şəmkir, Dəllər Cəyir, kurqan, arxeoloji qazıntılar, Son Tunc-İlk Dəmir dövrü, keramika.

Giriş. Şəmkir rayonunun Dəllər Cəyir kəndi ərazisində yerləşən kurqanlar CQBKG (Cənubi Qafqaz boru xəttinin genişləndirilməsi layihəsi) əsas ixrac qaz boru dəhlizinin 322.700-cü km-də tikinti işlərindən öncə arxeoloji monitorinq zamanı müəllif tərəfindən aşkar edilmişdir. Kurqan çölü Dəllər Cəyir kəndindən təxminən 300 m aralıda, kənddən şimal-qərbdə, dəniz səviyyəindən 300 m yüksəklikdə yerləşir [1, 7]. Cəyir çayından təxminən 100-150 m aralıda, çayın sağ sahilində nisbətən hündür təpəlikdə yerləşən kurqan çölündə təxminən 10 kurqan qeydə alınmış, bu kurqanlardan yalnız boru kəməri dəhlizinə düşən 2-si qazılaraq tədqiq edilmişdir[†].

* *AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; shamil_necefov@mail.ru; ORCID İD: 0000-0001-8834-7188*

[†] Arxeoloji qazıntılar 2016-cı ilin 26 sentyabr-06 oktyabrında V.A.Əsədovun rəhbərliyi, D.A.Kiriçenko, F.S.Fərmanov, C.İ.Əliyev və BP şirkətinin dəvəti ilə ingilis arxeoloqu D.Meynardın iştirakı ilə aparılmışdır.

Kurqanların yerləşdiyi sahə düzənlikdir, torpağı çınqıllı, az miqdarda gilli qara torpaqdır. Yerli əhali burada dənli bitkilər (taxıl və arpa) əkir. Dəllər Cəyir kurqanlarının yerüstü əlaməti aydın görünən dairəvi və ortası nisbətən çökək olan daş düzümlərindən ibarətdir. Aralarında 5-6 m məsafə olmaqla yerləşmişlər. Bu kurqanlar təpənin nisbətən toxunulmamış yerində yerləşdikləri üçün mikrorelyef pozulmamışdır. Ola bilsin ki, yaxınlıqdakı əkin sahələrinin içində belə kurqanların sayı çoxdur və onların yerüstü əlamətləri əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində dağılmışdır.

Kurqanların qazıntısı. Dəllər Cəyir kurqanlarının qazıntısı zamanı maraqlı kurqan strukturları, dəfn adətləri izlənilmiş, lakin olduqca az sayda artefaktlar əldə edilmişdir.

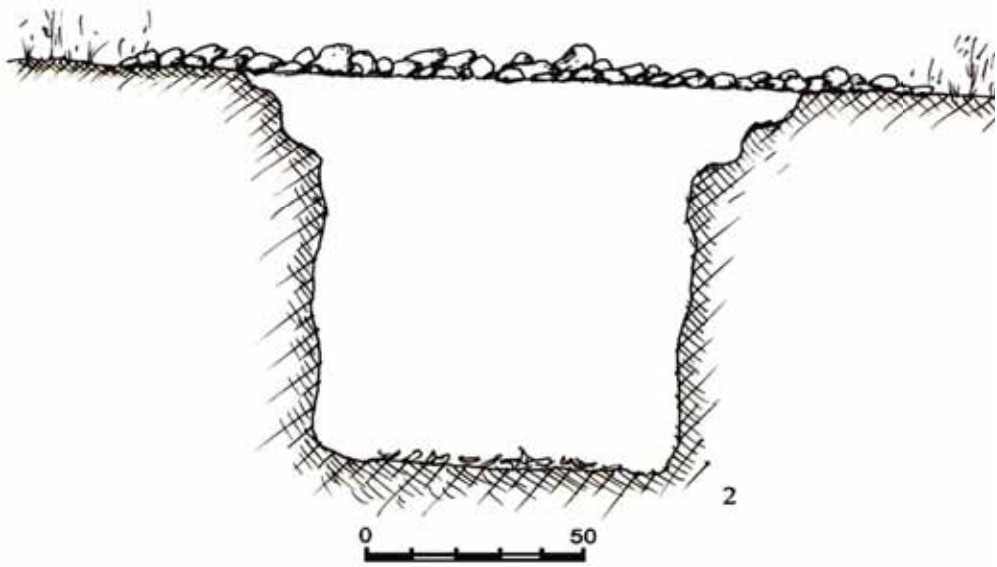
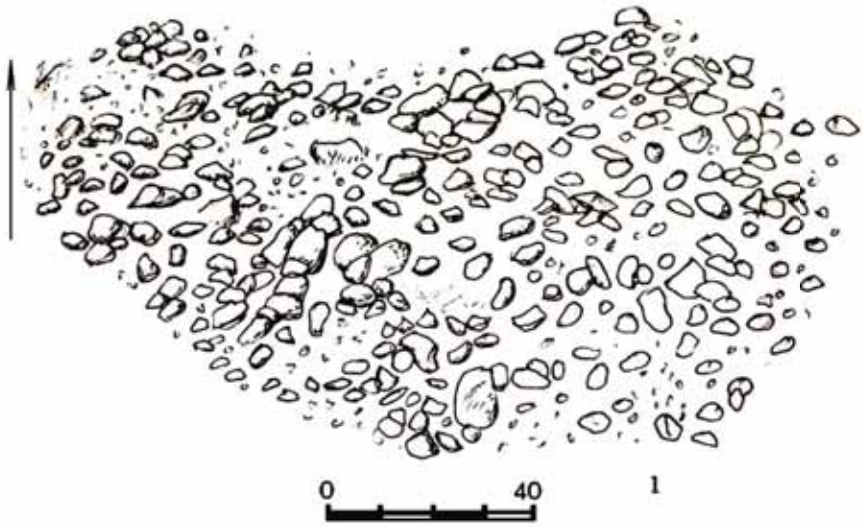
Boru kəməri dəhlizinə düşən kurqanlar ardıcıl olaraq 1 və 2 sayı ilə nömrələndilər (1, 7).

Kurqanlar daş örtüklü idilər.

1 saylı kurqanın üst daş örtüyünün ölçüləri: şimal-cənub istiqamətində 3,8 m, qərb-şərq istiqamətində 4 m, hündürlüyü müasir yer səthindən 15 sm idi (şəkil 1.1; şəkil 2). Kurqanın oval formalı üst daş örtüyünün altında çay daşlarından formalaşdırılmış və bir-birini əvəzləyən daş qatları qeydə alındı [1, 17-18].

Yer səviyyəsindən 1,2 m dərinlikdə 5-ci daş qatı arasında orta həcmli geniş ağızlı küpə tipli saxsı qabın ağız və boğaz fraqmenti üzə çıxdı. Küpənin yastı ağız kənarı bir qədər xaricə əyintilidir. Qabın boğaz hissəsində punktirli nöqtələrdən ibarət ziqzaqvari naxış vardır (şəkil 5.1). Boğazın gövdəyə keçən hissəsini isə iki relyefli zolaq dövrələyir. Saxsı qab nazik divarlı və qonur rənglidir.

Daş qatları əvəzləndikcə kurqan örtüyünün konfigurasiyası dəyişərək müxtəlif ölçülər alırdı. Artıq 6-cı daş qatından sonra qəbir kamerasının konturları müəyyənləşdi. Kamera kurqan örtüyünün mərkəzindən bir qədər şimal-qərb tərəfdə yerləşirdi. Ətrafi iri çay daşları ilə əhatələnmişdi (şəkil 1.2; şəkil 3; şəkil 4). Qəbir kamerasının üzərində kiçik həcmli çay daşlarından ibarət düzüm aşkara çıxdı. Bunlar iri, orta və kiçik həcmli çay daşlarından ibarət idilər. Oval formalı kameranın ölçüləri 1,3x0,95 m idi (şəkil 4). Kamera yer səviyyəsindən 1,5 m dərinlikdə yerləşirdi. Kameranın qərb hissəsi çay daşları ilə hörülmüşdü. Kameranın içərisində yeniyetməyə məxsus skeletin ayaq və qol sümüklərinin fraqmentləri və iki saxsı qab qırığı aşkar edildi. Fraqmentlərdən bir neçəsi orta həcmli qab oturacağına məxsus idi (şəkil 5.2). Oturacaq geniş və yastıdır. Gövdə oturacaqdan başlayaraq bir qədər yana və yuxarıya doğru genişlənir. Rəngi tünd bozdur. İkinci fraqment orta həcmli qab gövdəsinin bir hissəsidir (şəkil 5.3). Gövdəni iki paralel tilli zolaq dövrələyir. Tillərin üstündən bir-biri ilə kəsişən cilalı dalğavari xətlərdən naxış keçir. Nazik divarlı, qara rənglidir. İnsana məxsus sümüklər və qab qırıqları kamera ərazisinə səpələnmişdi [1, 19].

Şək. 1. 1-2-1 saylı kurqanın planı və qəbir kamerasının kəsikdə görünüşü

Şək. 2. 1 saylı kurqanın üst daş örtüyü

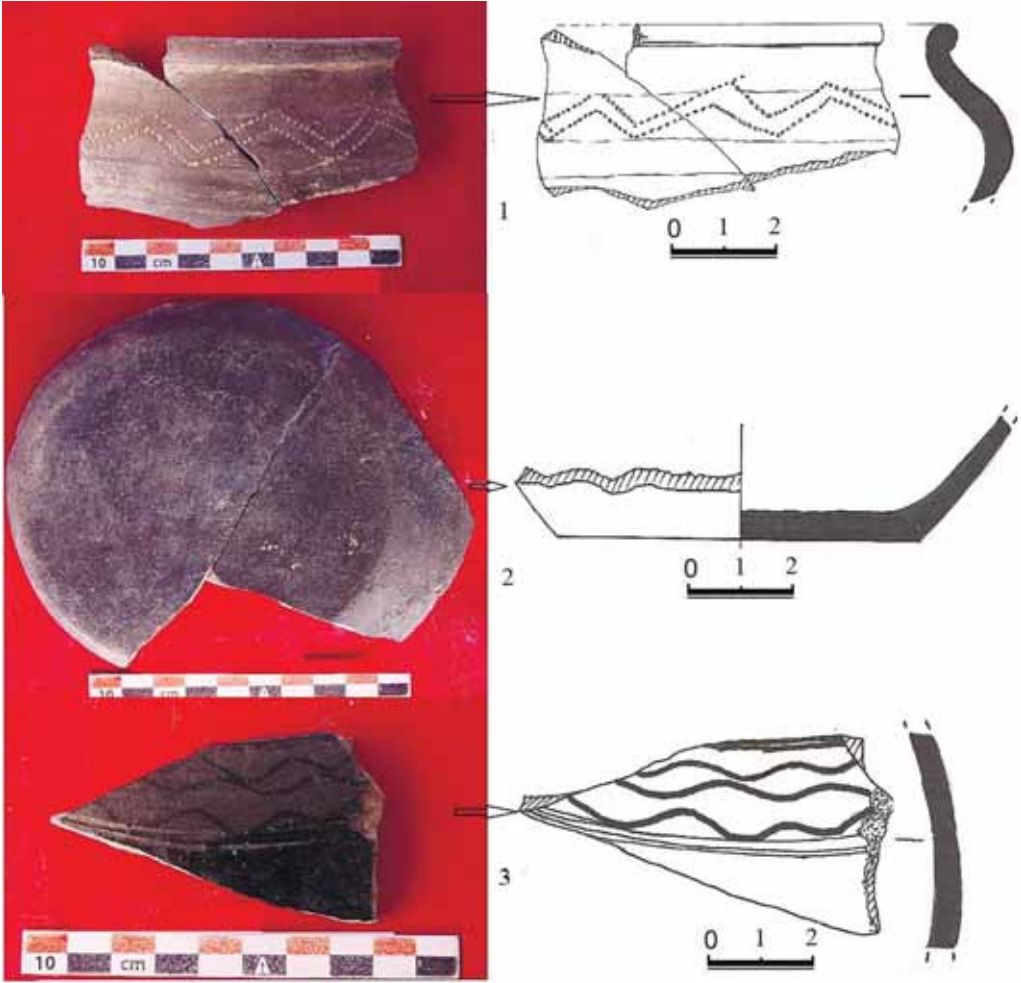

Şək. 3-4. 1 saylı kurqanın qəbir kamerası

2 saylı kurqan. Sahəsinə görə 1-ci kurqandan bir qədər böyük olan bu kurqan boru kəməri dəhlizinin şimal divarına yaxın olub, 1-cidən 4 m aralıda yerləşirdi (şəkil 6). Kurqan örtüyünün ölçüləri şimal-cənub istiqamətində 6 m, qərb-şərq istiqamətində 5 m, hündürlüyü isə müasir yer səthindən 10 sm idi [1, 20].

2-ci daş qatı götürüldükdən sonra kurqan örtüyünün şimal-şərq hissəsində daş olmayan boş sahə üzə çıxdı (şəkil 7). Bu sahənin ölçüləri şimal-cənub istiqamətində 2,7 m, qərb-şərq istiqamətində 3,3 m idi. 3-cü daş qatının ölçüləri şimal-cənub istiqamətində 5,9 m, qərb-şərq istiqamətində 5,5 m idi.

3-cü daş qatının düzümü dairəvi şəkildə kurqan örtüyü boyunca istiqamətlənirdi. Üzə çıxmış boş meydança 1,8 m enində daralaraq kurqan örtüyünün 3-cü dairəvi daş qatını şimal-cənub istiqamətində kəsirdi. Boş sahə ətrafındakı çay daşları iri həcmli idilər. Sahənin eni 1,8 m idi. Qazıntılar gedişində qəbir kamerası aşkar edilmədi. Bu da 2 saylı kurqanın kenotaf və ya xatirə kurqanı tipinə aid olduğunu göstərir.

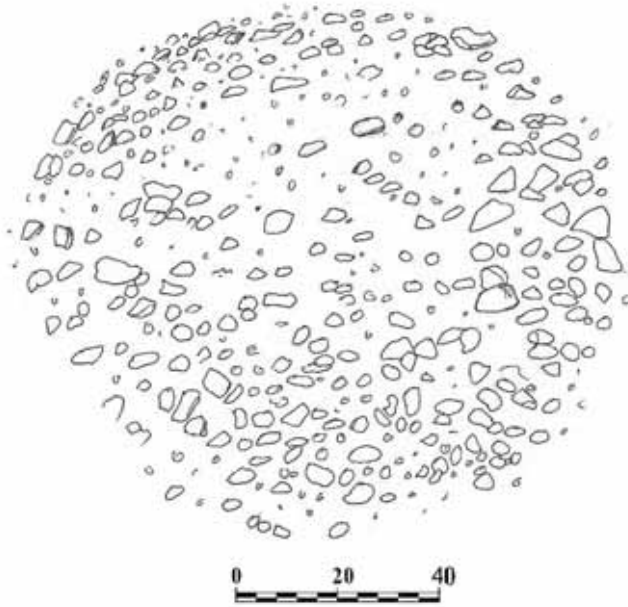
Şək. 5. 1 saylı kurqandan tapılan keramika nümunələri

Dəllər Cəyir kurqanlarının strukturu, dəfn adəti və 1 saylı kurqandan aşkar olunmuş azsaylı qab fraqmentlərinin ilkin təhlili bu kurqanları Orta Tunc dövründən Son Tunc dövrünə keçid mərhələsinə, daha dəqiq desək e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid etməyə imkan verir [1, 22].

Tədqiqat aparılan bölgənin coğrafi mövqeyinə görə əlverişliliyi, relyef-landşaft quruluşunun özünəməxsusluğu, flora və fauna müxtəlifliliyi, münbit torpaq və mülayim iqlim tipinə malik olması burada hələ qədim dövrlərdən ibtidai insanların yaşaması üçün şərait yaratmışdır.

Şəmkir rayonunun qəbir abidələri tiplərinə görə fərqlənir və daha çox təbii-coğrafi şəraitə uyğun gəlirlər. Cəyirçay hövzəsi nisbətən az öyrənilmişdir. Amma qeyd etmək olar ki, Cəyirçay hövzəsində də Şəmkirçay və Gəncəçay hövzələrinə nisbətən kurqanlar azdır. Cəyirçay və Zəyəmçay hövzələri üçün daha çox daş qutular və daş örtüklü qəbirlər səciyyəvidir [2, 160-161; 3].

Öyrənilən ərazidə kurqanlar ən çox bu çayların orta və aşağı axarında yerləşmişdir. Müasir yer səthindən az hündürlükdə olan bu kurqanlar bəzən tək-tək, bəzən isə cəm halda yerləşmişdir. Çınarlı kəndi ilə Şəmkiş şəhəri arasındakı ərazidə 1-1,5 metr hündürlükdə 10-12 m diametrində kurqanlardan ibarət 1,5 km² sahədə kurqan qəbristanlığı mövcuddur [2].

Şək. 6. 2 sayılı kurqanın üst daş örtüyü (qrafik təsvir)

Şək. 7. 2 sayılı kurqanın yuxarıdan görüntüsü (3D)

Düzənlik zonada kurqanlara da çox rast gəlinir. Zəyəm çayının mənsəbinə yaxın, çayın sağ sahilində Bayramlı kəndi ərazisində qeydə aldığımız 100-dək kurqanlar vardır. Bu kurqanlar ölçüsünə görə kiçik olub nizamlı daş örtüyünə malikdirlər. Son Tunc dövrünün ənənəvi kurqan mədəniyyətinə xas olan bu tip kurqanlara sağ sahilə də rast gəlinir.

Kür çayının orta axarı hövzəsində kurqanlarda dəfn etmə adəti əsasən Son Tunc dövrünün erkən mərhələsində - e.ə. XIII əsrə qədərki dövrdə yayılmışdır [4, 21-22]. Sonrakı mərhələdə kurqanlar tədricən böyük nekropollarla əvəz edilir. Belə ki, arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti arealının orta Kür hövzəsi regionunda başlıca qəbir tipi bütöv məzarlıqları təşkil edən daş örtüklü, daş qutu və torpaq qəbirlərdən ibarətdir. Eyni zamanda, Şərqi Gürcüstan ərazisi üçün də bu kurqanlar səciyyəvi deyildir [4].

Dəllər Cəyir kurqanlarının örtüyü hündür olmayıb kiçik ölçülərə malikdir. Lakin bəzi kurqanlar da vardır ki, onlar klassik kurqanlar kateqoriyasına aid olub iri ölçülüdür. Buna misal olaraq tədqiq olunmuş 2 №-li kurqanı göstərə bilərik. Çox ehtimal ki, bu kurqanların bəziləri Orta Tunc dövrünə, bəziləri isə Son Tunc dövrünün əvvəlinə aid olmaqla Orta Tuncdan Son Tunc dövrünə keçidin bəzi əlamətlərini saxlamışlar.

İnterpretasiya. Şəmkir rayonunda həm daş örtüklü, həm də torpaq kurqanlar geniş tədqiq olunmuşdur [5]. Artıq məlumdur ki, Şəmkir rayonunun çay hövzələrində kurqanlar dağınıq halda yerləşmişlər. Adətən onlara çaya yaxın ərazilərdə, yaşayış məskənlərinin ətraflarında təsadüf edilir. Kurqanlar yalnız bir tikinti materialından – çaydaşlarından qurulmuşdur. Bəzi kurqanlar isə daşla çınqıl qarışığından tökülmüşdür ki, bu da heç şübhəsiz relyeflə sıx bağlı olmuşdur. Hövzənin həm dağlıq, həm dağətəyi, həm də düzənlik ərazilərində tədqiq olunmuş bəzi kurqanların yuxarı səthi dairəvi şəkildə daşla döşənməmişdir. Çox təsadüfi hallarda kurqanların ətəkləri bir və iki cərgə daşdan düzəldilmiş dairələrlə (kromlaxlarla) əhatə olunmuşdur. Bu xüsusiyyəti CQBKG boru dəhlizində qazılmış 3 və 4 №-li Zəyəmçay kurqanlarının tədqiqi zamanı müşahidə etmişdik.

Dəllər Cəyir kurqanlarının qazıntısı zamanı bir qədər fərqli kurqan strukturu izlənilsə də dəfn adəti və arxeoloji materiallar hövzənin əksər Son Tunc dövrü kurqanları üçün xarakterikdir.

Dəllər Cəyir kurqanlarının qazıntısı zamanı müəyyən edilmişdir ki, hövzənin daha çox dağətəyi və düzənlik zonalarına məxsus olan kurqanlar həcmələrinə görə də müxtəlifdir. Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə kurqanların strukturu nisbətən kiçik ölçülü olub zəngin artefaktlarla müşayiət olunurlar [5]. Dəllər Cəyir kurqanları da, az material bazasına baxmayaraq Son Tunc dövrünün maddi mədəniyyətini özündə əks etdirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tədqiq olunmuş iki kurqandan əlavə, ətrafda kəmərdəhlizə düşməyən başqa kurqanlar da yerləşirdi. Kurqanların birində (1 saylı) bir qəbir kamerası qeydə alınmış, kamerada insan skeletləri aşkar edilmişdir. Digər kurqanın 3 qat daş örtüyü olsa da qəbir kamerası yox idi və bu kurqanın xatirə kurqanı olması

qənaətinə gəlini. Analoji hala Borsunlu kurqanlarının qazıntısı zamanı da rast gəlinmiş, maraqlı dəfn adəti müşahidə edilmişdir [6, 76-89].

Zəyəmçay hövzəsində də eyni tipə və eyni dövrə aid edilən kurqanlar qazılmışdır [2; 5]. Zəyəmçay hövzəsində aşkar olunan bu kurqanlardan 2-si sağ sahildə, 5-i isə sol sahildə qazılmış və tədqiq edilmişdir. Boru dəhlizinə düşməyən daha neçə kurqan vardır ki, onların qazıntısı hələ ki, həyata keçirilməmişdir. Belə kurqanlar ən çox çayın sol sahilində cəmləşmişdir və uzun illərdir ki, onların üzərində aparılan əkin işləri zamanı kurqanların üst daş örtükləri tamamilə itmişdir. Qeyd edək ki, qazıntısı aparılmış Dəllər Cəyir kurqanlarının yaxınlığında da kəmərlə dəhlizinə düşməyən ona qədər kurqan qeydə alınmışdır. Qazıntısı aparılan 1 və 2 sayılı Dəllər Cəyir, 1-6 sayılı Zəyəmçay kurqanları Orta Tunc dövründən Son Tunc dövrünə keçidin xüsusiyyətlərini özlərində saxlayırlar.

Nəticə. E.ə. II minilliyin II yarısı - I minilliyin başlanğıcı Cənubi Qafqazın və İran yaylasının şimal-qərb hissəsinin ərazisində Son Tunc dövrü və Dəmir dövrünün başlanğıcıdır. İbtidai icma quruluşunun intensiv surətdə dağılması və erkən sinifli qurumlara keçid dövrü Azərbaycanda xeyli miqdarda abidə miras qoymuşdur, həmin abidələr ərazi və mədəni mənsubiyyət baxımından bir neçə qrupa bölünür. Kiçik Qafqaz hüduqlarında və ona bitişik bölgələrdə - Qərbi Azərbaycanda lokallaşan qruplardan biri Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin inkişafını əks etdirir. Bu mədəniyyət həndəsi xarakterli, bəzən isə insan və heyvan təsvirləri ilə bəzədilmiş naxışlara malik olan qara-boz rəngli, təmiz gil tərkibli keramika məmulatı, tiyəsi enli olan tunc qılınclar, təbərzişəkilli baltalar, müxtəlif xəncərlər, borulu nizələr, yabalar və zəngin bəzək nümunələri ilə səciyyələnir.

Cəyirçay, Qanlı Qobu, Şəmkiçay, Zəyəmçay hövzəsinin kurqan qəbirlərindən tapılan gil qablar çox ustalıqla düzəldilmişdir [2, 160-166; 7]. Metaldan hazırlanmış bəzi əşyalar isə kənar yerlərdən tapılanlardan o qədər də əsaslı fərqlənir. Şübhəsiz ki, Tunc dövrünün sonu-Erkən Dəmir dövründə bu ərazidə qonşu regionlardan fərqlənən müstəqil bir mədəniyyət deyil, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin ayrıca variantı mövcud olmuşdur. Gədəbəydən, Mingəçevirdən və Gəncəçay hövzəsindən aşkar edilmiş metal və keramika məmulatının oxşarlığı Cəyirçay, Qanlı Qobu, Şəmkiçay və Zəyəmçay hövzələrinin qeyd olunan dövrdə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin (e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəli) tərkib hissəsi olduğunu sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədov V.A. CQBKG (SCPX) boru marşrutunun 322.700-cü km-də yerləşən Dəllər Cəyir kurqanlarının qazıntısı haqqında geniş elmi hesabat. - Bakı-Azərbaycan: AMEA AEAİ, YTSAT sektoru, - 2018. - 35 s.
2. Наджафов Ш.Н. Курганы Зеймчайского бассейна периода поздней бронзы-раннего железа // Кавказ: Археология и этнология. Международная научная конференция, 11-12 сентября. Материалы, Азербайджан, Шамкир-2008. – Баку: Чашыоглы, - 2009. - с. 160-166
3. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri (ən qədim zamanlardan dəmir dövrünün əvvəllərinə qədər). - Bakı, Azərb. SSR EA, - 1958. - 142 s.
4. Müseyibli N.Ə., Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolu. - Bakı, Elm və təhsil, - 2019. - 424 s.

5. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri (Şəmkir və Zəyəm çayları hövzələri). - Bakı, Azərb. SSR EA, - 1959. - 171 s.
6. Nəcəfov Ş.N. Borsunlu düşərgəsində qazılmış Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü kurqanları // Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), №3, 2021, - s. 76-89
7. Наджафов Ш.Н., Асадов В.А. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Заямчайского бассейна Шамкирского района // Археология и этнография Азербайджана, №2, 2017, - с. 3-21

ДЕЛЛЕР ДЖАЙИРСКИЕ КУРГАНЫ

Шамил Н. НАДЖАФОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об археологических раскопках Деллер Джайирских курганов, отмеченных на 322.700-м км-е коридора проект расширения Южно Кавказского трубопровода. Эти курганы находятся на территории села Деллер Джайир Шамкирского района. На курганном поле, расположенном на расстоянии примерно 100-150 м от реки Джайир, на правом берегу реки на относительно высоком холме, были отмечены 10 курганов, из них были раскопаны и исследованы только 2 кургана, попадающих в коридор трубопровода.

Наземные признаки Деллер Джайирских курганов состоят из ясно прослеживаемых круговых и относительно осевших в середине каменных рядов. Расстояние между ними составляет 5-6 метров.

Изначальный анализ структур и погребального обряда, форм фрагментов малочисленных фрагментов от сосудов, позволяют относить эти курганы к переходному этапу от периода средней бронзы к поздней бронзе, точнее к XIV-XIII вв. до н.э.

Ключевые слова: Шамкир, Деллер Джайир, курган, археологические раскопки, период поздней бронзы-раннего железа, керамика

DALLAR JAYIR KURGANS

Shamil N. NAJAFOV

SUMMARY

The article deals with the archaeological excavations of the Deller Jeyir kurgans at 322.700 km of the SCPX (South Caucasus Pipeline Expansion Project) pipeline corridor. These kurgans are located in the territory of Deller Jeyir village of Shamkir district. About 10 kurgans were recorded in the kurgan field located on a relatively high hill on the right bank of the river, about 100-150 m away from the Jeyir River, only 2 of them fell into the pipeline corridor, excavated and explored.

The surface of the Deller Jeyir kurgans consists of stone formations with a clearly visible circular shape and a relatively concave center. They are located close to each other at a distance of 5-6 m.

Preliminary analysis of the structures and burial rites in the Deller Jeyir kurgans and the forms of the few pottery fragments found in these kurgans show that these kurgans date the transition stage from Middle Bronze Age to the Late Bronze Age, to be precisely, to the 14th-13th centuries BC.

Keywords: Shamkir, Dallar Jayir, kurgan, archaeological excavations, Late Bronze-Early Iron Ages, the ceramic